

Інна Киричок

ПЕРСОНАЛІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ С.Й. ГЕССЕНА

Тема людської особистості, її екзистенційних вимірів і сутнісних засад належить до одвічних філософських проблем.

Як подолати традиційне відчуження світу й особистості, відійти від непродуктивної дихотомії між особистістю та соціумом, індивідуальним та колективним, біологічним та соціальним?

У сучасній психології, філософії, соціології, педагогіці, політиці проблема людини є найбільш актуальною, ведуться активні пошуки й спроби розкрити таємниці людського буття, проте науки не в змозі відповісти на всі запити людства.

Саме тому інтерес до проблеми особистості, який є концептуальною основою персоналізму, зумовлений такими факторами: потребами індивіда вирішувати для себе смислотвірчі суперечності, вирішенням проблеми відчуження людини в сучасному світі, потребою дослідження особистості як специфічного феномена.

Виживання людства можливе лише за умови пріоритету абсолютних цінностей. Есхатологічна перспектива людства полягає в перетворенні його в царство Боже. Моральна досконалість людини виступає як імператив еволюції. Щоб людина не зупинилась в справі олюднення світу, моральної досконалості, потрібна релігійна свідомість.

Відродження інтересу до минулого досвіду, зокрема до філософської думки ХХ ст., для якої характерним було осмислення ролі особистості та сенсу її буття з різних філософських позицій, її критичне переосмислення є однією з типових ліній пізнання.

ХХ ст. дало багато уроків людству, нечувано принижуючи гідність людини, звеличуючи соціальні інститути, вчинивши жахливі злочини. Його деструктивні колізії довели, що надія на військову міць і економічну могутність безперспективні. Єдина надія – на всеоб'єднавчу силу ідей, цінностей, пріоритетів, які здатні з'єднати людей у всіх їх різноманітностях та ментальних особливостях.

Особистість у психології аналізували з різних позицій і напрямів: психоаналізу (З. Фройд, А. Адлер, К. Юнг); біхевіоризму (Б. Скіннер); соціально-когнітивного напрямку (А. Бандура, Д. Роттер); когнітивного (Д. Келлі),

гуманістичного (А. Маслоу); феноменології (К. Роджерс).

Особистість з персоналістських поглядів у філософсько-педагогічній літературі вивчали переважно російські дослідники. Плідними в аспекті визначеної проблеми виявились праці І. Вдовіної, О. Гагаєва, Є. Козлова, Ю. Мелих, Е. Тайнова, В. Баруліна, Б. Григор'яна та ін. Важливим для нашого дослідження виявились роботи українських науковців В. Ільїна, О. Марченка, В. Кудіна, К. Рассудіної, В. Рибалки, О. Петриківської, Т. Титаренко та ін. Проте недостатньо дослідженими виявились персоналістські концепції особистості у вітчизняній філософській думці ХХ ст.

З цих позицій аналіз спадщини видатних педагогів ХХ століття, які зробили значний внесок у розвиток світової філософсько-педагогічної думки, зокрема антропологічного розуміння людини, в духовному та інтелектуальному набутці сучасників надзвичайно збагачує їхнє сприймання української науки й робить можливим прогнозування її подальшого розвитку.

Актуальність дослідження педагогічних поглядів представника російського зарубіжжя С. Гессена (1887–1950) визначається тим, що вчений розробив оригінальну філософсько-антропологічну концепцію освіти, яка не втратила своєї значущості на сучасному етапі розвитку країни. Досвід Гессена у його «боротьбі за особистість» проти її деперсоніфікації та знецінення, проти будь-яких форм її поневолення, відстоювання ним її «неповторної унікальності» набуває особливої актуальності в умовах сьогодення. Аналіз спадщини педагога сприятиме розумінню ролі освіти як засобу розвитку особистості й створенню духовної цивілізації.

У історико-філософській літературі аналіз спадщини С. Гессена здійснили російські дослідники. Значної уваги заслуговують кандидатські дисертації Є. Пургіної, Є. Седової, В. Кузнецової. Окремі проблеми філософії вченого висвітлені в працях Г. Боголюбова, П. Кабанова, В. Чистякова, В. Дерюги, І. Зеткіної, Е. Ямбурга та ін. Недостатньо вивченою залишається проблема особистості, творчості в персоналістській концепції С. Гессена.

Отже, наша мета схарактеризувати філософські засади персоналізму; проаналізувати пе-

рсоналістську концепцію особистості С. Гессена.

Персоналізм походить від латинського слова «persona» – початкове значення – «маска», а потім «роль», «характер», персону як особистість. З першопочаткового значення слова «персона» як маска актора виникають його інші значення: акторська та соціальна роль. Розуміння слова «персона» як антоніму до слова «маска» робить можливим його вживання в значенні «персонаж», «характер», що належить до маски, наприклад, маска тигра, маска злодія та ін. Вживання слова «персона» в значенні особистість є християнською традицією, на думку дослідників [9, 36].

Основні представники персоналізму: П. Боун (1847–1910), Р. Флюеллінг (1871–1960), З. Брайтмен (1884–1954), М. Калкінс (1863–1930) у США; Х. Керр (1857–1931) – в Англії; В. Штерн (1871–1938) – у Німеччині; Е. Мунье (1905–1950), Ж. Лакруа (1900–1986) – у Франції та інші. Найбільш видатними представниками персоналізму в Росії були С. Алексєєв, М. Бердяєв, Н. Бугаєв, Л. Карсавін, А. Козлов, Л. Лопатін, М. Лосський, Л. Шестов, Є. Бобров.

Як самостійна філософсько-теоретична течія персоналізм виникає в кінці XIX ст. в США і в першій чверті XX ст. у Франції, ставши одним з напрямів критики й подолання класичної європейської філософії.

Предметом філософського дослідження в персоналізмі є творча суб'єктивність людини. Послідовні персоналістські вчення в західній філософії розробляються американськими та французькими філософами і становлять дві провідні тенденції в персоналізмі. «Особистість» в американському персоналізмі тлумачиться як неповторна, унікальна суб'єктивність, спрямована на творення суспільного світу. «Персона», на думку американських персоналістів, – це «світ у собі», відкритий лише для всевідаючого творця. «Персона» – це складна діяльна духовна система людини, внутрішній динамічний світ її особистої свідомості. Американські персоналісти вважають, що існують лише особистості й те, що вони створюють, тому будь-яка реальність є особистісною. На думку сучасних дослідників, американський персоналізм має такі основні риси: 1) в центрі філософських інтересів лежить релігійно-етична проблематика; 2) основна увага приділяється питанням свободи та морального виховання. Моральне самовдосконалення громадянина, яке веде до суспільства гармонії особистостей – це основна ідея американського персоналізму.

Французькі персоналісти вважають, що для особистості характерні три основні риси в їх діалектичній взаємодії: екстеріоризація, інтеріоризація, трансценденція.

Екстеріоризація – це самоздійснення особи ззовні, зовнішнє самовираження; може приймати

будь-які творчі форми, проте автохтонною сферою екстеріоризації є особистісне спілкування, комунікація, де зустріч «Я» з «Ти», що переживається як цінність, задає в земному контексті особливі форми існування – пряму й таку, що не має зовнішньої цілі зіштовхування двох «Я».

Інтеріоризація – внутрішня зосередженість індивіда, його духовний світ, зверненість до початкових, глибинних шарів власного «Я»; можливість реалізувати себе у внутрішньому світі душі.

Трансценденція – це внутрішній принцип особистісного буття, осягнення вищих божественних цінностей – Істини, Краси, Добра. Свобода кожної екзистенції виявляється й реалізується в її трансценденціях. Особисте життя набуває дійсної значимості за умови співвіднесення з абсолютною, трансцендентною цінністю, яка визначає спосіб існування. Трансценденція є не тільки виходом за власні тимчасові межі, подоланням своєї обмеженості через спрямованість у майбутнє, а виходом за межі власного «Я».

На думку Е. Мунье поняття божественної трансценденції, чи Бога, вмщує в собі вказівку на деяку межу можливостей людини, характеризує не свідомість людини, а її духовний світ.

Персоналізм не просто ставить особу в центр уваги, а наголошує на тому, що саме особистість є першоосновою всього суцього. Особа, на думку персоналістів, первинна стосовно людства. Суспільство є активним початком до певного періоду життя людини. Особа в персоналістському тлумаченні виступає як єдність трьох основних характеристик: екстеріоризації, інтеріоризації, трансценденції.

Провідним гаслом французького персоналізму, яке обстоював Е. Мунье, була ідея творчої місії людини, її «прилучення», гуманістичного, осмисленого існування. Оскільки людині завжди властиве прагнення вийти за межі себе та світу, страх перед своєю плинністю, то вона прагне проникнути в майбутнє, накреслити перспективи свого розвитку.

Представником вітчизняного персоналізму справедливо називають С. Гессена. Глибоко засвоївши принципи кантіанського трансценденталізму, філософ відносив освіту до культурних цінностей, які вже є цінними самі по собі, тобто є абсолютними або безумовними цінностями, цілями-завданнями для одвічного розвитку людини. «Царство цінностей та смислів» мало у вченого трансцендентальний статус. У своїй педагогічній концепції головним поняттям вчений визначав особистість, причому особистість, свобода, дух, творчість у С. Гессена, як і у М. Бердяєва виступали як взаємопов'язані поняття. Своєрідність особистості, на думку педагога, полягала в її духовності, яка задавала людську

індивідуальність. Як і М. Бердяєв, С. Гессен розглядав суспільство частиною особистості, а особистість виступала у нього не частиною космосу, а, навпаки, космос – частиною людської особистості. Особистість завжди створювалася через прилучення до світу «надособистісних» цінностей, стверджував С. Гессен у праці «Основи педагогіки». Емпіричний суб'єкт, залучений до вищих цінностей, «створював» себе як особистість. Одні цілі педагог називав умовними, а інші абсолютними. Абсолютні цілі – це цілі в «собі», до яких вчений відносив науку, мистецтво, моральність, господарство. Учення філософа про безумовні цілі поєднувало дві протилежні філософські традиції: пошуки Вищої Правди та Вищого сенсу життя з прагненням до всеєдності та соборності та сотеріологічної ідеї про спасіння.

Спіраючись на теорію цінностей Г. Ріккєрта, який вважав, що «...будь-яка культура ґрунтується на творчості й означає творчість. Будь-яка творчість зводиться до заперечення і знищення позитивної єдності душі, в якій безпосередньо коріниться релігійність...» [13, 41], С. Гессен розглядав філософію як науку про цінності. На думку вченого, в понятті цінності як об'єктивації культурних благ, полягала ідея трансцендентального суб'єкта як носія цих цінностей. Для С. Гессена, як і для Г. Ріккєрта, значущість цінностей, прилучення індивіда до цінностей – найвищий вияв свободи особистості.

«Створення» особистості передбачало свободу людини. «Начало свободи в людині» у С. Гессена був трансцендентальним, ґрунтувався на її силі духу. Вчений визнавав неповторність і максимальну цінність особистості як такої. Персоналістична парадигма тлумачення особистості у С. Гессена ґрунтувалася на історико-філософських традиціях антифізикалістських і антинатуралістичних установах інтерпретації людини: теологічної етики Х. Талліке, антропологічних ідей Б. Олкотта, традицій екзистенціалізму М. Бердяєва. Відповідно до ідей ієрархічної побудови світу С. Гессен розглядав проблему людини у її єдності зі світом. Обґрунтовуючи концепти І. Канта, вчений визначав внутрішню свободу людини як основу її поетапного розвитку (аномію, гетеронію, автономію). На відміну від І. Канта, який вважав, що людина від природи не може бути ні доброю ні злою, оскільки вона стає моральною лише шляхом виховання за законами обов'язку, С. Гессен вбачав основний парадокс морального виховання особистості в її самовихованні як власній свободі, свободі її власних дій.

У дидактиці С. Гессена органічно поєднані гуманістичні та особистісно-орієнтовані концепції освітнього процесу. Його можна назва-

ти фундатором «педагогіки культури». Однією зі складових педагогічної спадщини вченого є оригінальна дидактична концепція, визнана в європейській педагогіці, яка мала значний вплив на становлення теорії проблемно-розвивального навчання (В. Оконь).

Спіраючись на неокантіанську аксіологію, мислитель вважав цивілізацію підсистемою культури. Сучасна духовна криза суспільства викликана втратою віри у вічні духовні цінності, в об'єктивність істини. Основний шлях, який пропонував учений з метою подолання кризи, – залучення особистості до вищих культурних цінностей: «Особистість – це розвиток, а для росту необхідно збереження старого в новому: дія, яка одного разу здійснена, не повинна зникнути, а повинна продовжитися в наступній дії, наступне повинно виходити з попереднього, продовжувати його собою. Це означає, що особистість стає такою через роботу над надособистісними завданнями» [6, 62].

Оригінальність персоналістичної теорії С. Гессена, на наш погляд, полягала в інтерпретації співвідношення внутрішньої свободи особистості й зовнішньої культури. Висловлюючи ідею творчості як надзавдання людини, вчений поділяв погляди М. Бердяєва, який зауважував: «Бог чекає від людини творчого акту як відповіді на творчий акт Бога. Стосовно творчості людини вірне те ж саме, що й стосовно свободи людини. Свобода людини є вимогою Бога до людини, обов'язком людини стосовно Бога» [2, 209]. Отже, тільки вільна людина здатна творити, на думку М. Бердяєва і С. Гессена.

При гармонійних стосунках особистості та зовнішньої культури людина розвивала певну силу свободи. Якщо інтенсивний розвиток зовнішньої культури здійснювався за невеликий проміжок часу, людина втрачала себе як особистість, починала мислити чужими думками з позиції конформізму. При цьому особистість втрачала здатність діяти морально в ситуаціях вибору, відбувалася криза культурної творчості. Вирішення проблеми відновлення рівноваги між силою особистості й силами зовнішньої культури вчений вбачав у поверненні до старої культури, коли особистість була вільною та цілісною. Аналізуючи декілька епох, в яких особистість перебувала в дисгармонійних стосунках з культурою, С. Гессен запропонував спосіб розв'язання цієї проблеми в поступовому й послідовному підсиленні резервів особистості, зростанні її внутрішньої свободи. Розвиток свободи особистості можливий за умови моральної освіти, мета якої – відміна примусу, виховання внутрішньої сили свободи через поставлені людиною «надособистісні» завдання. Це шлях творчого саморозвитку людини, який, на думку

вченого, може відбуватися в двох напрямках: «освітня подорож» або «духовна подорож», яка розумілася як «подорож» в країну духу, і в світ людської культури, що передбачала активне залучення до культури інших країн, оскільки глибоке опанування рідної мови, рідної культури своєї професії можливе за умови ознайомлення з іноземними мовами й культурами. Допомагати-ме здійснити «освітню подорож» робота в бібліотеках, музеях, на виставках, прослуховування та підготовка лекцій, доповідей в наукових товариствах. Творчий саморозвиток особистості передбачав за С. Гессеном здобуття вищої університетської освіти. Запропонована концепція вищої освіти, в якій вчений важливого значення надавав науковому дослідженню як основній формі діяльності при залученні студентів до самостійної науково-пошукової роботи, суголосна тим пріоритетним константом сучасної системи освіти, її особистісної, культурологічної й аксіологічної орієнтованості.

Проблему свободи учня вчений вирішував у взаємозв'язку з шкільною дисципліною. Розглядаючи розвиток людства за основними етапами – підкорення силі звичаїв, підкорення силі закону й добровільним виконанням обов'язку, які відповідали етапам розвитку дитини – підкоренню силі, підкоренню авторитету, вільному підкоренню обов'язку, свободу дитини С. Гессен вбачав у добровільному обмеженні свого «Я» на користь «надособистісних» цілей. Вчений зауважував: «...свобода не є довільним вибором між декількома даними в готовому вигляді, хоча й можливими шляхами, але створення нового особливого шляху, якого не існувало раніше навіть у вигляді можливого виходу»; «Вільна людина має стійку лінію поведінки, якій вона залишається вірною впродовж всього життя» [5, 37; 29].

Для С. Гессена особистість – це вільна людина, дії якої визначаються не звичкою, інерцією, не зовнішніми обставинами, а прагненням залишатися собою в різних умовах, саме тому особистість індивідуальна. Тому свобода індивідуальності виявляється не в довільних вчинках людини, а у вільному подоланні перешкод у досягненні поставленої мети, вільному виборі обраного шляху. Педагог стверджував: «Свобода є творчістю нового, якого в світі не існувало. Я вільний тоді, коли якесь важке життєве завдання, яке постало переді мною, розв'язую по-своєму, так, як ніхто інший не міг розв'язати. І чим більш незамінним, індивідуальним є мій вчинок, тим більше він є вільним» [6, 58–59].

Розуміючи примус в освіті як дисципліну, С. Гессен протиставляв антиномію «дисципліна – свобода» двом крайнощам: дресируванню (як позбавленню свободи дисципліни) і свавіллю (як позбавленню дисципліни свободи). При цьому

вчений зазначав: «Примусова з необхідності освіта повинна бути вільною за метою. Примус і свобода не виключають, а взаємно доповнюють одне одного. Кожен освітній акт, з необхідності примусовий, оживляє його завданням, здійснює свободу, яка повинна бути притаманна йому» [5, 64].

Саме тому педагог вбачав завдання школи в розвитку моральної свідомості учнів, а не конформізму. Загальним принципом виховання за С. Гессеном виступив такий: всі вимоги повинні бути виправданими умовами перебування в школі, а тому вони мають сприйматися учнем як власні. У зв'язку з цим вчений актуалізував проблему покарання, складності його використання у педагогічному процесі відповідно до вікових особливостей учнів. Покарання, на його думку, – одна з форм примусу, тому воно повинно бути використано не як помста, не прагнення утвердження соціального статусу педагога, а правовий акт, як результат справедливості, а в ідеалі – вирішення проблеми шляхом товариського суду над розвитком самоврядування. С. Гессен виступав проти фізичних покарань, які принижували гідність учня.

Індивідуальність – це справа рук самої людини, продукт її самовиховання. Оскільки особистість ніколи не дана готовою, а завжди створюється, вона не є пасивною річчю, а є творчим процесом: щоб пізнати особистість, потрібно подивитися на неї в напруженні вольового устремління, в тому, як вона причаїлась перед здійсненням творчого акту, перед тим самим моментом, коли цей акт готовий від неї відділитися. І в цих думках мислитель суголосний з персоналістом Л. Шестовим. С. Гессен утверджував думку про те, що людина стає особистістю за умови, якщо вона має свій власний характер.

Основну увагу С. Гессен приділяв позитивному визначенню свободи людини, її відкритості світу, її діяльній активності. Людина у нього є творцем і носієм культури, а культура розглядається як специфічна форма висловлення творчої відповіді особистості на виклик природи, як стиль життя і спосіб орієнтації у світі. Людське буття – неперервне прямування до здійснення цілей, які є цінностями для особистості. Через ці цінності С. Гессен піднімає розуміння особистості до рівня культури. Новатор чи геній завжди перебуває в конфлікті з сучасним, створюючи нове, руйнуючи старе. Культурна творчість – це завжди небезпеки та конфлікти, глибокий сенс розвитку людства, прагнення до найповнішого охоплення вартостей, а в підсумку стикається з неповним та недосконалим їх оформленням.

Модель єдиної школи, яка формує особистість, у розумінні С. Гессена – це не школа

уніфікована за зразком. Навпаки, вона розмаїта, багатоваріантна. Вчений виступав прибічником диференціації: у початковій школі – це краєзнавча диференціація, яка коріниться в навколишньому середовищі і охоплює цілісність своєрідних географічних і етнографічних змістів, що утворюють природну основу народного життя. Психологічна диференціація базової школи, на думку педагога, враховує цілісність психологічних типів характеру учнів, їх обдаровань, талантів, здібностей. Професійна диференціація старшої школи – це увібрання багатогранності професій.

Концепція освіти мислителя спрямована на реалізацію ідеї формування особистості як духовної сутності, яка створює себе як ціле, як малий світ. Це формування особистості відбувається одночасно з її входженням в культуру як духовну творчість, в якій індивід знаходить себе: «Загальний характер» освіти має якісний, а не кількісний характер, він ґрунтується на тому, що об'єктом освіти є вся особистість учня. Тобто при цьому формується особистість людини, а не ремісник, не купець, не чиновник чи представник вільної професії, так само як справжнім предметом освіти є цілий світ сучасної культури» [6, 172].

Як і всі персоналісти, С. Гессен вважав, що сенс людської активності полягає не в перетворенні світу, а в зміні особистості, її олюдненні. Як і Е. Муньє, він стверджував, що діяльність відповідає з сенсу людського буття, акцентуючи увагу на призначенні людини, внутрішній роботі особистості. Це і є персоналізацією світу та людини, на думку І. Вдовіної. Покликання людини – перетворення реальності під кутом цінностей тотальної людини. Підтекст людської діяльності – стосунки людини з Богом [10, 339].

Як педагог С. Гессена обстоював демократичні принципи освіти, вважаючи, що завдання єдиної школи полягає в забезпеченні кожною особистістю права здобути освіту, яка відповідає її здібностям і потребам.

Аналіз аксіологічних основ персоналістичної теорії С. Гессена дав змогу зробити висновок, що вчений створив оригінальну антропологічну концепцію освіти, в якій провідне місце відводилося особистості. Вважаючи, що лише вільна особистість може максимально засвоїти духовні цінності, сприяючи тим самим подоланню негативних наслідків цивілізацій, С. Гессен спирався на ідеї М. Бердяєва, Е. Муньє. Займаючись пошуком подолання духовної кризи, педагог створив теорію моральної освіти, метою якої був розвиток вільної особистості. С. Гессен спробував відшукати теоретико-методологічні шляхи до комплексного вивчення людини. Його заслугою вважаємо

те, що він розглядав особу в онтологічному, аксіологічному, культуровідповідному плані.

Отже, персона розглядається С. Гессеном як і іншими персоналістами (Е. Муньє, Л. Шестовим, Л. Карсавіним) як складна духовної системи людини, світ її особистої свідомості.

Антропологічна спрямованість філософсько-педагогічної концепції С. Гессена, підґрунтям якої була персоналістська теорія М. Бердяєва, аксіологія Г. Ріккєрта, відрізняється наявністю позитивного досвіду розв'язання проблеми людини, визначення сутнісних характеристик і засобів духовно-морального вдосконалення особистості як чинника суспільного прогресу.

Стаття не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, розкриваючи простір для подальших наукових пошуків аналізу педагогічної системи С. Гессена (1930–1950), його дидактичної концепції, вплив ідей вченого на становлення науково-педагогічної школи Т. Новацького, В. Оконя, порівняльного аналізу персоналістської парадигми вченого і концепції особистості Е. Муньє, М. Лосського, Л. Карсавіна, Л. Шестова, М. Бердяєва та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяев Н.А. *Sub spesil aeternitatis. Опыт философии, социальные и литературные (1900–1906)*. / Бердяев Николай Александрович. – СПб, 1907. – 306 с. – (Першотвір).
2. Бердяев Н.А. *Самопознание* / Бердяев Николай Александрович. – М. : Книга, 1991. – 445 с. – (Першотвір).
3. Бердяев Н.А. *Философия свободы. Истоки и смысл русского коммунизма*. / Бердяев Николай Александрович. – Москва : ЗАО «Сварог и К», 1997. – 415 с. – (Першотвір).
4. Вдовина И.С. *Французский персонализм (1932–1982)* / Вдовина Ирена Сергеевна : монография. – М. : Высшая школа, 1990. – 151 с.
5. Гессен С.И. *Основы педагогики. Введение в прикладную философию: Учебник для вузов* / Гессен Сергиуш Иосифович. – Школа-Пресс, 1995. – 448 с. – (Першотвір).
6. Гессен С.И. *«Педагогические сочинения»* / Сост. Е.Г. Осовский, М.В. Богуславский / Гессен Сергиуш Иосифович. – Саранск, типография «Красный октябрь», 2001. – 564 с. – (Першотвір).
7. Дерюга В.Е. *Идеи критической дидактики в философско-педагогическом наследии С.И. Гессена* : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. пед. наук. : спец. 13.00.01 / Дерюга Владимир Евгеньевич. – Саранск, 1999. – 20 с.
8. Козлов С.В. *Екзистенціальний персоналізм М. Бердяєва* : автореф. дис. на здобуття на-

- ук. ступеня канд. філос. наук. : спец. 09.00.05 / Козлов Євгеній Васильович. – К., 2006. – 18 с.
9. Мелих Ю.Б. Персонализм Л.П. Карсавина и европейская философия: монография / Мелих Юлия Беляловна. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 272 с.
10. Мунье Эммануель. Манифест персонализма : пер.с фр. / вступ. ст. И. Вдовиной. – М. : Республика, 1999. – 559 с. – (Мыслители XX века).
11. Рассудіна К.С. Філософсько-антропологічні засади християнського персоналізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. : спец. 09.00.05 / Рассудіна Катерина Сергіївна. – К., 2008. – 16 с.
12. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології : навч. посібник. – К. : ІПП-ПО АПН України. – 530 с. – (Академія педагогічних наук України).
13. Риккерт Г. Філософія життя : пер. с нем. – МН : Харвест, 2000. – 240 с.